

Eva Österberg

”Den gamla goda tiden”
 Bilder och motbilder i ett modernt
 forskningsläge om det äldre agrarsamhället

I

Etnologer och socialhistoriker har ibland sökt profilera sin egen forskning eller finna en ordnande princip för synteser genom att anknyta till en föreställning om hur ”det gamla bondesamhället” var beskaffat. Detta händer såväl i Sverige som i andra länder. I en artikel från 1980 attackerade t ex Orvar Löfgren en äldre översiktlig uppfattning om svenskt samhälle och liv: *å ena sidan* ett traditionellt agrarsamhälle ända fram till 1900-talet med närmast självförsörjande ekonomi, stor stabilitet och betydande jämlikhet socialt och materiellt; *å andra sidan* dagens moderna, rörligare, mer kommersialiserade och stratifierade samhälle.¹ Det traditionella bondesamhället skildrades med dessa förtecken nästan som en utopi: en fridfull byvärld utan klassmotsättningar, med konsensuslösningar på lokala problem i den inbördes lojalitetens tecken.

Detta synsätt, med dessa blockkontraster, är missvisande, menar Löfgren. I själva verket medförde den agrara kapitalismens genombrott och befolkningsökningen ca 1750–1870 att det uppstod en ökad social skiktning både mellan och inom klasserna. Löfgren bygger här inte minst på Ø. Østeruds komparativa arbete om skandinaviska bondesamhällen samt på några svenska specialundersökningar, t ex Christer Winbergs.²

Före 1700-talet föll däremot enligt Löfgren det svenska samhället fortfarande i stort sett in i idealtypen en stabil, jämlik, ännu föga proletariserad tillvaro med kollektiva beteenden. Den sociala och politiska organisationen präglades av närhet mellan styrda och styrande. Men – antyder Löfgren – eftersom utvecklingen mot större centralisering och ökad marknadsekonomi inte förlöpte jämnt över landet, får man vara öppen för ”peasants as a process”, för flytande och komplicerade övergångar från en traditionell till en modern livsstil.

Fokuseringen på 1700-talet som en förändringsperiod, där man med växlande framgång gräver fram industrialiseringens och kapitalismens rötter, är i och för sig mindre förvånande. Den förekommer i forskningen över hela västvärlden. Intressantare och mer oväntad är en numera skönjbar vandring längre tillbaka i tiden, på jakt efter det gamla bondesamhället. Det är en spaning efter den

tid som flytt, som bl a i England försiggått om icke med en Marcel Prousts sensibilitet för stämningar och miljöer, så dock med en modern socialhistorikers systematik och vilja till klarhet i begrepp och definitioner. I Sverige har undersökningar av bondesamhället före 1700-talet som regel inte haft samma utgångspunkter och inte heller samma materialmöjligheter. Ändå kan en del resultat och tolkningar sättas in i likartade sammanhang. Som så ofta förmedlar en historiografisk utblick känslor såväl av samhörighet som av avstånd; paralleller och kontraster. Det kan vara värt ett försök att via en *komparativ diskussion* komma fram till bättre insikter – eller till nya frågor på detta fält. Temat skall här följas genom tre variationer:

- a) en presentation av brittisk litteratur från senare år, som kan fungera provocerande också utanför det egna landets gränser,
- b) ett resonemang – ibland kritiskt, ibland associativt – kring några aspekter i denna engelska litteratur i jämförelse med ett svenskt forskningsläge,
- c) vissa empiriska studier på svenskt källmaterial för att belysa ett par dimensioner, som aktualiserats utifrån den komparativa litteraturdiskussionen.

II

I presentationen av engelsk forskning om bondesamhället före 1700-talet skall jag ta utgångspunkten i två arbeten, utkomna i slutet av 1970-talet. De står – eller faller – emellertid inte ensamma. Annan brittisk forskning ligger stundom bakom och/eller kompletterar de verk som ställts i centrum här. Det finns anledning att i viss utsträckning uppmärksamma även dessa arbeten.

Den första undersökningen rör en engelsk by under perioden 1525–1700.³ *Keith Wrightson – David Levine* använder åtskilliga av de typer av källor, som rekommenderats som bas för engelska kommunstudier generellt: församlingsregister, testamenten, godsräkenskaper, domstolshandlingar osv.⁴ Deras arbete blir därmed ett exempel på det studium av en kommun eller by genom flera århundraden som kommit att framstå som en mycket fruktbar forskningsgren i England under de senaste decennierna, i och med att man uppnått allt mer precisa metoder, allt större förmåga att kombinera olika källor och mer systematiskt samordnade frågeställningar. Ofta har sådana studier varit länkade till den demografiska forskningsgruppen i Cambridge. Rekonstruktionen av familjer och av individuella öden är ett grundläggande inslag i arbetet med källorna och en förutsättning för väsentliga delar av analysen.

Man skall dock inte överdriva inriktningen på mikroanalys hos Wrightson-Levine. Trots att redan bokens titel sätter en enda by i brännpunkten, arbetar författarna i själva verket på två nivåer. De inleder med en nationell syntes som fungerar styrande på den kommande lokalstudien genom att rikta uppmärksamheten på vissa bestämda frågor. Men det är en början utan öppna teoretiska anknytningar. Det är med andra ord en syntes som helt enkelt anger sig vara

en sammanfattning av en omfattande litteratur rörande "the economic, administrative, religious, and educational history of early-modern England." Vilket är då bokens tema och tolkningsperspektiv?

Wrightson-Levine hävdar att England mellan mitten av 1500-talet och 1688 genomgick ett komplex av förändringar, som förstärkte varandra på ett sådant sätt att de ledde till två centrala utvecklingstendenser. För det första *försvagades "lokalismen"*, dvs avståndsheten, isoleringen, den lokala autonomin och lojaliteten ute i landet. För det andra skedde en ökad *ekonomisk polarisering* i lokalsamhällena, som ackompanjerades av en större kulturell differentiering, tilltagande skillnader i attityder och beteenden. De som strävade i botten av den sociala skalan blev inte endast fattiga, utan även kulturellt annorlunda.

Denna utveckling var enligt författarna svaret på fyra drivkrafter under århundradet: den utgjorde en socioekonomisk anpassning till en *demografisk expansion*, den hängde samman med en mer kraftfull *statsmakt*s integrerande inverkan, den hade att göra med *reformationen*, och den var avhängig av de ökade möjligheterna till *utbildning*.

Befolkningen i England fördubblades mellan 1520 och 1700 och fördelade sig på nytt sätt. Inte minst städernas växande betydelse ledde till att det uppstod en mer omfattande och mångförgrenad marknad inom landet, eftersom livsmedel måste spridas till stadsbefolkningen. Vissa personer kunde profitera på möjligheterna till försäljning, framför allt de som ägde något så när stora jordlotter. Andra bönder behövde själva köpa. Samtidigt som den socioekonomiska anpassningen till det befolkningsmässiga trycket medförde en mer organiserad nationell ekonomi, innebar den därför tilltagande kontraster i välstånd. Småbönder fick det svårt och försvann ibland helt från ägarnas arena.

Den ekonomiska polariseringen underströks av en parallell, kulturell differentieringsprocess. Slutet av 1500-talet och början av 1600-talet innebar i England någonting av en revolution vad gäller utbildningsmöjligheter.⁵ Ute i landet växte det fram skolor, såväl grammar schools med ett ambitiöst humanistiskt bildningsprogram som mycket små och enkla byskolor, där endast de grundläggande läs-, skriv- och bibelkunskaperna förmedlades till eleverna. Som agrarhistorikern Margaret Spufford visat, fanns det i Cambridgeshire ca 25 byskolor under perioden 1574–1628 och lärarnas kompetens synes inte ha varit alltför dålig.⁶

Men utbildningen fungerade mycket selektivt. Just därför bidrog den till att öka, snarare än att minska, de sociala och kulturella skillnaderna i samhället. Enligt läskunnighetsforskaren David Cressy's undersökningar av Leicestershire skulle endast 55% av bönderna ha varit illiterata omkring 1640, mot så mycket som 90% för arbetare och tjänstefolk. Samtidigt var det fråga om en diskrepans mellan stad och land: bland arbetare och tjänare i London var endast ca 33% analfabeter under perioden 1580–1640.⁷

Huvudpoängen hos Wrightson-Levine är alltså, att de sociala förändringar

som ägde rum under 1500-talet och början av 1600-talet i hög grad fick ojämna följder. Tillsammans stärkte de tendenserna till differentiering och polarisering, både ekonomiskt och kulturellt. Visserligen, säger författarna försiktigtvis, inramade måhända inte heller medeltiden någon homogen idealtillvaro. Men kombinationen av befolkningsutveckling, statsmaktens ingripande och ökade kunskapsresurser tillförde någonting nytt och kraftigt påskydande i denna splittringsprocess.

I den andra delen av sitt arbete genomför Wrightson-Levine så en detalj-analys av byn Terling, som på punkt efter punkt ger stöd åt huvudlinjerna i den nationella syntesen. Befolkningen i byn ökade med ca 75% mellan 1524 och 1671. Ekonomiskt kan man skönja ökande klyftor och en tilltagande grupp av fattiga. Personkonstellationerna i testamenten, skuldförbindelser och liknande material ger indikationer på rörlighet i rummet och på de sociala kontaktnäten. Det visar sig att migrationen inte var obetydlig och att grannar var viktigare i dagligt byliv än släkten i vidare bemärkelse. Ett liv i individualismens och den lilla kärnfamiljens tecken har av allt att döma dominerat bilden redan då.

Ett annat intressant resultat bygger på kvantifieringar utifrån domstolshandlingar. Dels ökade antalet oäkta barn mot slutet av 1500-talet och i början av 1600-talet, dels tilltog konflikterna i lokalsamhället under samma tid. Resultaten tolkas i stort sett som uttryck för en skärpt motsättning i byn socialt och materiellt. De som såg till att människor blev åklagade tillhörde ofta en avgränsad grupp: de var rätt välbeställda, mer läskunniga än genomsnittet, engagerade i att etablera en ny puritansk anda – med andra ord personer som sannolikt upplevt de allt fler fattiga i samhället som ett hot, potentiellt innebärande orenlighet och oordning. Det gällde för etablissemangen att slå vakt om stabilitet och disciplin i samhället.

I överensstämmelse med den övergripande tesen att utbildningen inte spreds jämnt över olika strata av befolkningen, blev dessutom de övre skikten i Terling allt mer läskunniga under perioden. Dessa grupper kunde dra direkt nytta av att kunna läsa och skriva. Man behövde färdigheterna när kontrakt och testamenten upprättades. Man tog kanske del i den lokala förvaltningen eller eftersträvade t o m att läsa litteratur, både religiös och profan.

Antingen man rör sig på den nationella nivån eller den lokala, framtonar sålunda den senare hälften av 1500-talet och början av 1600-talet som en period av förändringar i den sociala, ekonomiska och kulturella polariseringens riktning. Befolkningsökningen har spelat en stor roll för utvecklingen, liksom nationalstatens verksamhet och nya påfund.

Det går att sätta in det här berörda forskningsläget i ett större historiografiskt sammanhang. En iakttagelse aktualiseras omedelbart. Det är uppenbart att den engelska forskningen i sin fokusering på 1500- och 1600-talen som förändringsperiod har rötter inte bara i Marx' teorier om övergången från den feodala till den kapitalistiska ekonomin i England. Den har dessutom sin bakgrund i Webers analyser av 1500-talet. För Marx blev detta århundrade en skärnings-

period bl a därför att gruppen av självägande bönder tunnades ut, skatter och räntor kom att uttagas i pengar i större utsträckning, marknaden byggdes ut och en hyrd arbetskraft började få ökad betydelse. Weber synes i stort sett ha accepterat Marx' övergångskronologi. Vad han tillförde, var andra och kompletterande synpunkter på *orsakerna* till de nya tendenserna under 1500-talet. Han hävdar speciellt vikten av det kalvinistiska tänkandet och av den avtagande släktorienteringen i samhället. Kapital och välstånd ackumulerades på vissa hånder under inflytande av de kalvinistiska idéerna om ett individualistiskt ekonomiskt beteende och rationella förvärv genom enskilda människors ansträngningar och initiativ.

Utifrån Webers teser är det naturligt att undersöka religiösa och andra kulturella normer, tidens ekonomiska doktriner samt människors faktiska kontaktnät i bl a ekonomiska ärenden. Med det synsättet är det logiskt att fördjupa sig i rättegångshandlingar, liksom att se efter vilka som undertecknat t ex kontrakt och testamenten, vilka som lånat av varandra och vilka som stått som moraliska och/eller ekonomiska garantier för varandra etc. Allt detta är sådant som spelar en stor roll i modern engelsk social- och lokalhistorisk forskning.

Inte endast Wrightson-Levine, utan flera engelska historiker, kan därmed länkas till uppslag hos Marx och Weber, även om anknytningen långt ifrån alltid är explicit och inte heller behöver ha varit omedelbart styrande för forskningsprocessen. Många har konvergerat i synen på kronologien för den engelska utvecklingen: skall man undersöka varför England kom att skilja sig från kontinenten och bli tidigare kommersialiserat och industrialiserat, då skall man koncentrera sig på perioden ca 1400–1700 – och kanske inte minst på 1500-talet.⁸

Just denna kronologi – och därmed det Marx-Weberska perspektivet – är det som *Alan Macfarlane* inte vill acceptera i sitt provocativa arbete *The Origins of English Individualism*.⁹ Det är en bok i en annan genre än Wrightson-Levines och på så vis mer ovanlig för svenska monografiläsare. Hos Macfarlane gäller det ”interpretative history”. Författaren driver sin egen tes genom teoretiska uppspaltningar av problematiken och genom diskussioner av andra författares konkreta undersökningar. Det empiriska underlaget hämtas från olika håll och får aldrig en samlad, grundlig presentation av traditionellt snitt. Tesen, tolkningen, står i förgrunden. Källor och varierande delresultat underordnas argumenteringen på ett tydligare sätt, än vad som brukar ske i t ex svenska avhandlingar av ordinärt slag.

Macfarlane börjar med vissa begreppsbestämningar. Den första och mest centrala gäller ”individualism”. Termen används i två betydelser:

dels avser den att England som helhet var annorlunda, hade en unik utveckling under perioden ca 1200–1750 i jämförelse med resten av Europa;

dels avser den en dimension av frihetsbegreppet: att den engelska sociala strukturen betonat individens rätt och privilegier gentemot kollektivets och statens. Synsättet avspeglas bl a i tron på enskilt, privat ägande.

För att spåra inslag av denna form av individualism, avgöra hur länge den kännetecknat den engelska utvecklingen, arbetar sig författaren bakåt i tiden under en systematisk diskussion av vissa element i samhällslivet. Frågan blir *vilka* element, som har signifikans. Detta problem löser Macfarlane genom en anknytning till teorier om hur det klassiska bondesamhället var utformat och fungerade. Han tar upp både äldre och yngre sociologisk, ekonomisk och antropologisk litteratur – för den delen även rent historisk – och nalkas på det viset efter hand en alltmer precis definition av vad det *klassiska bondesamhället som idealtyp* skulle innebära. Ett första steg är att ange, att det rätt vanliga kvantitativa kriteriet (= ett samhälle där mer än halva populationen arbetade i jordbruket) självfallet ger till resultat, att också England fram till mitten av 1700-talet utgjorde ett bondesamhälle. Men denna utgångspunkt blir ett alltför grovmaskigt nät inför den kommande analysen; därför går han vidare. En annan faktor, som ofta lyfts fram i litteraturen¹⁰, är att produktionen vilade på småskaligt jordbruk. En ytterligare är familjehushållet, som i en bondeekonomi varit grunden för såväl produktion som konsumtion.

Inte heller detta är emellertid nog, enligt Macfarlane. Han vänder sig istället till de mer detaljerade analyser av bondesamhället, som genomförts vad gäller Östeuropa och som under senare år fått initierade, resonerande presentationer hos bl a Teodor Shanin.¹¹ Att utgå från en modell för det östeuropeiska bondesamhället är så mycket mer naturligt, menar Macfarlane, som flera av de stora auktoriteterna på det medeltida England i själva verket varit forskare med östeuropeisk härkomst: Kosminsky, Vinogradoff, Postan. Mer eller mindre medvetet har de jämfört det medeltida England med det traditionella Ryssland. För att förstå vad de menat med bonde i det medeltida England, måste man veta vad termen täckt för realitet i Östeuropa. En östeuropeisk bondeklass, en idealtyp för det traditionella bondesamhället, skulle då ha haft följande uppsättning av egenskaper – om man punktvis lyfter fram dem ur Macfarlanes analys:

1. familjen snarare än de enskilda individerna ägde produktionsmedlen, och egendomarna skulle inte splittras upp på olika arvingar, utan bevaras och överföras intakta;
2. familjens arbete var mer betydelsefullt för produktionen än den hyrda arbetskraftens, i den mån sådan alls förekom;
3. med undantag för den del, som drogs undan till skatt eller avrad, gick produktionsresultatet nästan helt och hållet till konsumtion;
4. pengar, lokala marknader och handel saknades i stort sett. Framför allt såldes jord nästan inte alls, och inte heller pantsättning av jord var vanlig;
5. bondebefolkningen var relativt orörlig;

6. familjerna i ett givet lokalsamhälle var starkt bundna till varandra genom släktskap;
7. utvidgade familjer förekom i viss utsträckning: åtminstone en fjärdedel av hushållen i en traditionell bondeekonomi bör ha innehållit mer än ett gift par.
8. auktoritetsmönstret var patriarkaliskt. Eftersom familjeöverhuvudet inte endast stod i spetsen för en social enhet, utan också var chef för ett slags firma och var arbetsledare, kunde han appellera till två auktoritetssystem. Kvinnorna gjorde en betydande arbetsinsats, men deras status var låg och deras legala rättigheter få;
9. giftermålsåldern var låg för kvinnorna, och nästan alla gifte sig;
10. klasskillnaden och den socio-ekonomiska differentieringen över huvud taget i lokalsamhället var liten.

Från denna teori härleder Macfarlane i Popperiansk anda de satser, som visar att teorin är felaktig. Förekomsten av ett klassiskt bondesamhälle skulle alltså falsifieras, om:

1. de enskilda individerna gjorde anspråk på egendomarna gentemot andra individer inom familjen, om individer fritt disponerade över sin egendom t ex genom testamentering.
2. det fanns en ansevärd mängd tjänare och extra, hyrd arbetskraft.
3. en stor del av produktionen gick till en marknad.
4. pengar och marknader klart förekom, och även jord såldes och köptes i avsevärd omfattning.
5. geografisk rörlighet förekom också utöver de alldeles nödvändiga flyttningarna i samband med äktenskap osv.
6. släktskapsrelationerna spelade en ganska liten roll, vid sidan av förhållandena inom den rena kärnfamiljen.
7. kärnfamiljen dominerade det sociala mönstret.
8. patriarkalismen inte var så uttalad, och kvinnornas status inte genomgående var så låg.
9. giftermålsåldern var mer ”modern”, uppemot 25 år, och en viss mängd ogifta förekom i samhället.
10. den ekonomiska polariseringen tilltog, och ett jordlöst proletariat uppkom.

Det är uppenbart att de flesta av de drag, som enligt denna tablå skulle falsifiera ett klassiskt bondesamhälle, kan beläggas t ex under 1700- eller 1800-talen. Den fundamentala frågan blir *när* England upphörde att fungera på det traditionella sättet. Macfarlanes originella insats ligger, som antytts, i att han går mycket längre tillbaka i tiden, än vad tidigare socialhistoriker eller sociologiska teoretiker gjort. Tecknen på ett bondesamhälle analogt med den klassiska idealtypen är enligt hans åsikt mycket få i 1600-, 1500-, 1400- och 1300-talens engelska samhälle. Vart han än tittar, ser han övervägande individuellt ägande, geografisk rörlighet, marknadsekonomi, viss förekomst av hyrd arbetskraft,

begränsad betydelse för släkten i vidare bemärkelse. Hans egen undersökning av Earls Colne visar både rörlighet och aktivitet på jordmarknaden under 1400-, 1500- och 1600-talen. Margaret Spufford har framhållit att många försäljningar av medelstora egendomar ägde rum i Chippenham 1560–1636, vilket ledde till ökade motsättningar mellan rika och fattiga.¹² Enligt t ex Raftis' och DeWindts resultat från medeltida byar och enskilda gods i England, har familjerna tämligen ofta försvunnit från byn efter en tid och familje- och släktstabiliteten har inte varit så framträdande som väntat. Folkomsättningen var inte obetydlig under senaste delen av 1300-talet och under 1400-talet. Dessutom finns det många exempel på försäljningar av jord redan under denna period.¹³

Flera av de forskare, vilkas lokala resultat Macfarlane utnyttjar, har uppfattat den belagda rörligheten och jordmarknaden under 1300- och 1400-talen som förorsakade av 1300-talets speciella befolkningsutveckling i pestens och epidemiernas spår.¹⁴ Man skulle med andra ord ha att göra med någonting nytt och eventuellt tillfälligt som kommit in i och med en viss demografisk process, men som inte dessförinnan karakteriserat det engelska samhället. Macfarlane går emellertid emot även denna uppfattning. Det ”moderna”, individualistiska bondesamhället har inte sitt ursprung ens i 1300-talet, hävdar han. Det existerade redan dessförinnan.

Avgörande för Macfarlanes argumentering, när han kommer så långt ner i tiden som till 1200-talet, blir frågan om *ägandet*. Huvudpunkten här är att barnen i England inte hade någon säker rätt till sina föräldrars gods. Det var bara änkan som hade rätt till en tredjedel av godset. En far kunde med andra ord göra sin familj arvlös inte endast genom att sälja eller donera bort sina egendomar under sin livstid, utan även genom att i testamente ge sitt gods till andra, med undantag av den tredjedel som änkan måste få. *Detta* – framhåller Macfarlane emfatiskt – strider klart mot grundtanken i modellen för det klassiska bondesamhället att jorden borde hållas intakt för familjen (släkten) och att det egentligen var familjekollektivet som ägde den. Individerna hade alltså i England möjlighet att göra sina ättlingar arvlösa om han ville, och rätt att sälja jord utan inskränkningar från släktens sida. Om detta sedan var normen i praktiken, spelar enligt Macfarlanes resonemang mindre roll. Men vissa siffror från Richard Smiths undersökningar av Rickinghill så tidigt som 1259–1293 tyder på att jord omsattes på marknaden i betydande skala, och att den inte alltid hamnade i släktens sköte. Smith räknar med att en tredjedel av den totala jorden på godset var ute på marknaden under dessa år.¹⁵

Macfarlanes tes är följaktligen i korthet, att så långt tillbaka i tiden han kommer, dvs åtminstone till 1200-talet, var majoriteten av det engelska folket ”rampant individualists, highly mobile both geographically and socially, economically 'rational', market-oriented and acquisitive, ego-centred in kinship and social life.” Inte alldeles utan rätt pryds omslaget på Macfarlanes verk av Robinson Crusoe, med vapen och verktyg och jordbunden blick!

III

Avsikten här är inte att recensera och detaljkritisera den presenterade litteraturen. Meningen är i stället att låta den ge upphov till konstruktiva idéer och till övergripande historiografiska reflexioner. All kritik är emellertid därmed inte utesluten. Naturligtvis kan man sätta ett och annat frågetecken inför de brittiska studier, som berörs. Trots att det ligger en mångfald av fiskalt och judiciellt material bakom Wrightson-Levines undersökning, är mikroanalysen komplicerad och dess representativitet för de generella perspektiven inte given.¹⁶

Samma typ av invändning kan man med viss rätt rikta mot Macfarlane, då han använder lokalt avgränsade och relativt spridda forskningsresultat för att underbygga sin djärva omtolkning av den engelska utvecklingen. Att han har en teoretisk utgångspunkt är angenämt ambitiöst, men så kräver också hans analys på avgörande punkter en *kvantifiering av socialhistoriskt eller rättshistoriskt slag*. Man måste veta vad som varit det dominerande mönstret i fråga om familjebildning, migration, försäljningar av jord etc. Sådan kunskap ger sig inte lätt i källorna, när man kommer så långt tillbaka i tiden som till 1300- och 1200-talen – inte ens i England med dess efter nordiska förhållanden förbluffande goda källsituation. Framför allt är det värt att uppmärksamma att jordtransaktionerna från tiden *före* 1350, som utgör ett viktigt led i argumenteringen för att stödja tesen om individens fria handskande med jorden, är belagda endast från ett fåtal gods. Var jordomsättningen lika betydande i områden, där godsstrukturen var mindre uttalad, där man istället hade fler självägande bönder?

I annan forskning har man dessutom varit mer kritisk än Macfarlane gentemot de resultat hos Peter Laslett och C. G. Homans, som gäller existensen av ett tidigt kärnfamiljemönster. Så hävdar E. Britton att det kan vara svårt att i källmaterialet avgöra om en utvidgad familj eller en kärnfamilj varit för handen. Han framhåller vidare att arvspraxis eventuellt missgynnat de andra barnen mindre i relation till den utvalde huvudarvingen, än Macfarlanes arbete synes implicera.¹⁷

Vad som vid sidan av tillförlitligheten i Macfarlanes empiriska underlag kan diskuteras, är hans kraftiga markering av det unika i den engelska utvecklingen i jämförelse med det övriga Europas. England var ingen klassisk bondeekonomi, hävdar han. Nästa fråga blir varför England då skilde sig från t ex Frankrike. Men nu har ju Macfarlanes modell för det traditionella bondesamhället byggts upp utifrån litteratur om Östeuropa. Det skulle därför vara lika naturligt att istället formulera slutsatsen av undersökningen på följande sätt: England uppfyllde inte kriterierna på ett *östeuropeiskt* bondesamhälle, och misstanken ligger nära att inte heller andra länder i Väst- Nord- eller Centraleuropa skulle göra det fullständigt. – Macfarlane har uppenbarligen inte varit omedveten om denna tänkbara invändning. Han efterlyser i själva verket mer komparativ forskning. Trots allt vill han emellertid hålla fast vid det

särpräglade i det engelska fallet. Som belägg tillfogar han vissa reseberättelser av européer från 1400-talet och framåt, som tyder på att det engelska samhället då uppfattats som speciellt.

Sättet att konstruera den inledande modellen för en traditionell bondeekonomi, med hjälp av framför allt litteratur om Östeuropa, är alltså inte i sig okontroversiellt. Att sedan försöka pröva modellens alla variabler empiriskt är långt ifrån lätt. Ändå framstår Macfarlanes attack på ett svårt problemkomplex som både fruktbar och nyttig. Reflexionen ligger på tungan inte minst hos en svensk forskare. Alltför sällan har diskussionen av det gamla bondesamhället i Sverige utgått från en lika mångfacetterad och strukturerad bild av de drag, som bör ha utmärkt ett sådant samhälle. Det har därför också kunnat hända, att man alltför snabbt velat utsträcka sina resultat rörande *en* enda variabel i sammanhanget till att betyda en falsifiering av hela föreställningen om det traditionella bondesamhällets funktioner, vanor och mekanismer för socialt beteende.¹⁸ Med sin analysmodell, en jämförelse mellan en fler-variabel idealtyp och historiskt givna samhällen, blir Macfarlane mer observant på risker av det slaget. Visserligen har han svårt att pröva åtskilliga av sina variabler vad gäller 1200-talet. Men hans principiella inställning är klar och genomtänkt.

"it would be absurd to expect any particular society to fit all the features exactly; nor would we expect any specific feature to be entirely 'pure'. There are always some who marry late, there is almost always some marketing, some cash, some wage labour, some geographical mobility. /—/ Yet it is useful to have a strong model of the basic socio-economic nature of peasantry with which to confront a particular historical reality. If it is the case that when the confrontation takes place *some* of the features are missing, we need not abandon the whole model. But if in looking at a majority of the variables the situation is totally opposed to the characteristics described above, then we are entitled to ask whether we are dealing with a 'peasantry' which has any analogy with the peasantries studied by anthropologists and comparative sociologists." (Macfarlane, a. a. sid 32)

Även om en samlad diskussion av det märke som Macfarlane genomfört ännu saknas i Sverige,¹⁹ är det utomordentligt intressant att uppmärksamma att det finns klara paralleller mellan svenskt och engelskt forskningsläge, särskilt vad gäller 1500- och 1600-talens agrara samhälle. Perspektiven hos Wrightson och Levine är t ex inte främmande för de svenska historiker, som sysslat med den äldre vasatiden. Också här har nationalstatens efterfrågan på utbildad arbetskraft i administration och arméer varit hörbara ledmotiv.²⁰ Också hos oss har man diskuterat hur ökad kronohandel, stigande skattekrav och en tilltagande urbanisering påverkat den interna handeln.²¹ Liksom i Europa har man i svensk forskning, särskilt under 1970-talet, kommit att betona den demografiska expansionens betydelse.²² Ett antal undersökningar på lokal eller regional nivå har dessutom under senare år tacklat ett par av de grundläggande variablerna i Wrightson-Levines konception av 1500-talets samhälle: den geografiska rörligheten och den socio-ekonomiska polariseringen. Det finns skäl att något grundligare uppehålla sig vid dem.

De svenska resultaten rörande *migrationen* i 1500- och 1600-talens samhälle

är något mindre entydiga, än vad de engelska förefaller vara. En utgångspunkt för den moderna debatten har varit Sven Lundkvists uppsats från 1974 om rörligheten i olika delar av Sverige under 1610-talet.²³ Hans resultat går ut på att inte endast pigor och drängar flyttade runt i betydande utsträckning i början av 1600-talet, utan att även bönderna flyttade i förbluffande omfattning. Lundkvists metod är en analys av rannsakningslängderna till Älvsborgs lösen på 1610-talet. Man finner där dels direkta marginalanteckningar om flyttningar. Deis kan man genom jämförelser mellan längderna mellan olika år identifiera de nytillkomna respektive försvunna från socknarna. Också de sistnämnda resultaten tolkas av Lundkvist som uttryck för migration. Han är benägen att dra slutsatsen att rörligheten i det gamla bondesamhället allmänt sett varit större än man kunnat vänta och att därmed den ofta förekommande bilden av stabilitet och kontinuitet bland bönderna blivit underminerad.

Mot Lundkvists önskan att generalisera sina resultat har emellertid andra forskare opponerat. Man har framhållit att 1610-talet kan ha varit ett alldeles speciellt decennium på grund av skattetryck och krigsförberedelser, samtidigt som man ifrågasatt att samtliga de ”nyttillkomna” i materialet verkligen kan tolkas som inflyttande.²⁴

Problemet har dock varit att kunna presentera jämförbara resultat rörande migrationen också för flera angränsande decennier. I avsaknad av kyrkoboksmaterial eller andra handlingar kommensurabla med rannsakningslängderna till Älvsborgs lösen, har under senare år andra metoder prövats. Så har man försökt mäta brukningstidernas längd för bönderna på gårdarna för att kontrollera, om folkomflyttningen verkligen också på ett signifikant sätt innefattat dessa samhällets stöttepelare, de huvudansvariga för bondehushållens produktion och för skatterna. Metoden har i tur och ordning använts av Eva Österberg för ett par småländska och östgötska socknar 1540–1620, av Jan Brunius för socknar i Närke 1560–1620, av Eino Jutikkala för finländska områden under 1500- och 1600-talen och slutligen av Jan Lindegren för Bygdeå socken i Norrland under perioden 1620–1640.²⁵ Samtliga författare strålar samman i *ett* huvudresultat: många bönder har suttit ganska länge som överhuvuden på sina gårdar (enligt Österberg i medeltal drygt 10 år, ibland 15–25 år; enligt Brunius normalt sett 13–17 år och enligt Lindegren drygt 16 år i genomsnitt). Dessutom kan man i flera fall påvisa övergångar från far till son på hemmanen, som visar att släktkontinuitet förekommit. Däremot stämmer de nämnda svenska forskarnas resultat inte riktigt överens vad gäller slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Österberg ser en ökad rotation på gårdarna under 1500-talets senare decennier och 1600-talets första, och även Brunius menar att man under 1610-talet kan finna en något större omväxling på gårdarna. Troligen har den haft att göra med de oroliga tiderna inför krig och nya beskattningar. Lindegren däremot betonar kontinuiteten i högre grad och vill hävda, att stabiliteten inom bondekategorin *t o m* i sig innebär att alla teorier om ett allmänt och utbrett kringflyttande i Bygdeå i början av 1600-talet kan avvisas. Slutsatsen förefaller något hastigt dragen, med tanke på att

analysen av brukningstider trots allt endast omfattar *en* del av den samlade landsbygdspopulationen.

Den slutsats, som diskussionen av det svenska forskningsläget på denna punkt ger upphov till, är enligt min mening följande. *Graden* av geografisk rörlighet bland allmogen under tiden *före* kyrkoboksmaterialet kan knappast sägas vara avgjord. Sannolikt flyttade i alla tider pigor och drängar i viss utsträckning. Uppenbarligen har kvinnor och män också i det förindustriella samhället kunnat röra på sig i samband med giftermål och säsongsarbeten. Troligen blev en viss omflyttning konsekvensen av att man tog upp ny jord, så som skedde i stor skala under 1500-talet. Men om det verkligen varit vanligt att också *bönderna* flyttat under hela 1500- och 1600-talen och *längre sträckor*, alltså inte bara genom giftermål eller arvsskiften till angränsande gårdar, det synes ännu inte klart. Däremot tyder mycket på att skattetryck, utskrivningar eller andra omständigheter under 1600-talets första decennier lett till en viss ökad omflyttning även bland bönderna, åtminstone i södra och mellersta Sverige. Intrycket skall inte dramatiseras, men är ändå värt att notera.

Också en annan aspekt, som är central i den brittiska diskussionen om det gamla bondesamhället, har som nämnts fått förnyad aktualitet i svensk forskning. Det är frågan om *socio-ekonomisk differentiering*. För det första har man intresserat sig för perioden ca 1750–1850, som gärna klassificerats som en övergångsperiod med närmast revolutionär prägel. Befolkning och marknadsorientering ökade, och efter hand tilltog produktiviteten i jordbruket, ackompanjerad av tekniska förändringar, skiftesrörelserna och en ändrad social organisation i byar och på herrgårdar. Under denna tid ägde en proletarisering rum, dvs de jordlösa eller egendomslösa klasserna tillväxte kraftigt. I flera moderna undersökningar har man uppmärksammat den sociala differentieringen just i form av ett ökat antal egendomslösa. Man har diskuterat varierande familjemönster mellan olika klasser av befolkningen på landsbygden utifrån en historiematerialistisk stratifieringsprincip ägande – icke ägande.²⁶

Mindre intresse har man med detta synsätt ägnat frågan om ökande klyftor även *inom* klasserna, utifrån sådana faktorer som inkomst, förmögenhet, yrke eller liknande. I sin undersökning av ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860 i By socken i Kopparbergs län försöker emellertid Maths Isacson fånga förändringar i social och materiell skiktning bland bönderna genom en kombinerad analys av skillnaderna i åkerareal, förmögenheter, befolkning och arbetskraft. Hans huvudresultat summeras på följande sätt:

”Hur sammansatt var då bondeklassen i By socken i slutet av 1600-talet, i mitten av 1700-talet och i början av 1800-talet? Källmaterialet är alltför bräckligt för att några bestämda slutsatser skall kunna dras före 1800-talets mitt. Men mycket i undersökningen pekar på att skillnaderna i åkerareal, förmögenhet, befolkning och arbetskraft var större i slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet än i mitten av 1700-talet. Men framför allt var skillnaderna små i början av 1800-talet, före den agrara revolutionen. /—/ Under 1700-talet ökade antalet bondgårdar och antalet bergsmän i By socken. Samtidigt minskade skillnaderna i producerad mängd spannmål liksom i befolknings-

och arbetsstyrkans storlek samt i kolskatt. Under hela 1700-talet fanns det dock bönder, som höjde sig över bönderna i allmänhet i åkerareal, produktion och arbetskraftstillgång, men skillnaderna i levnadssätt och förmögenhet torde ha varit måttliga i jämförelse med 1800-talets mitt. Kulmen på denna utjämningsprocess nåddes omkring sekelskiftet 1800. Med den agrara revolutionen vände utvecklingen definitivt. Den kraftiga produktionsökningen i början av 1800-talet åtföljdes av en uppsplittring av bondeklassen samtidigt som en agrar underklass växte fram.” (Isacson, a. a., sid 174 f).

Isacsons resultat gäller, som framgått, en enda socken, och den är belägen i en region med komplex ekonomi på grund av bergsbruket. Självfallet kan man inte utan vidare generalisera resultaten till andra svenska regioner. Icke desto mindre är de svängningar, som enligt hans åsikt skall ha skett längs tidsaxeln, och de försiktigt hållna slutsatserna för 1600-talets senare del och för 1700-talet ytterst intressanta. De pekar på möjligheten av mindre rakt evolutionära förlopp genom seklerna vad gäller socio-ekonomisk polarisering, än vad man ofta antagit.²⁷

Isacsons 1600-talsresultat kan dessutom länkas till slutsatsen av en annan analys. Med hjälp av förmögenhetstaxeringar på hushållsnivå från år 1600 har Eva Österberg för flera värmländska socknar påvisat betydande skillnader inom bondeklassen redan vid denna tidpunkt.²⁸ Också Österberg arbetar utifrån hypotesen, att den socio-ekonomiska skiktningen i bondesamhället kunnat variera längs tidsaxeln. Vilken är då förklaringen till det läge som rådde kring 1600 i de intensivgranskade socknarna i västra Värmland? Enligt Österbergs resonemang skulle en kombination av ökat befolkningstryck under 1500-talets lopp och av det rådande skattesystemet, som i sin konservativa utformning med enbart några få skatteklasser (hela, halva hemman samt torp) måste ha varit orättvist för de sämre lottade bönderna inom varje klass, ha skapat ökade materiella avstånd genom att göra välbeställda bönder rikare och fattigare ännu fattigare. Även böndernas möjlighet till handel med animalieprodukter diskuterar som bidragande orsak till ojämlikheten bland bönderna.²⁹

Också Isacson tangerar frågan om skatteuttaget under 1600-talets ”feodala” system som en bakgrund till skillnaderna i åkerareal, förmögenheter och arbetskraft i slutet av 1600-talet. Vad gäller den stora förändringen under 1800-talets förra hälft skall däremot snarast produktionsökningen, marknadsorienteringen och befolkningstillväxten ha spelat den avgörande rollen.³⁰

Ett annat sätt att nalkas frågan om den sociala stratifieringen, som använts för äldre tid, har varit att undersöka antalet ”fattiga” i samhället. Detta har skett dels inom det ekonomisk-historiska projektet Det svenska agrarsamhällets strukturförändringar och anpassningsmekanismer under folkökningsperioden på 1700- och 1800-talen,³¹ dels i Sven Lundkvists studie av resurser, skattestryck och fattigdom i 1610-talets Sverige.³² I bådadera fallen företas avgränsningen av de fattiga utifrån ett källmaterial rörande beskattning, som initierats av kronan. Fattig blir sålunda allmänt sett den som inte förmått att betala skatt. Vilken eller vilka skatter det närmare bestämt gällt beror på vilken tid, som de olika forskarna fokuserat. Lundsjö och Söderberg sysslar med

1800-talet; Lundkvist med början av 1600-talet. Det är den sistnämnda undersökningen som intresserar oss.

Lundkvists källmaterial består återigen främst av rannsakningslängderna till Älvsborgs lösen på 1610-talet. För ett antal socknar i Östergötland respektive Övre Norrland beräknar han andelen skattebefriade i förhållande till hela antalet nominati i rannsakningslängderna. I sin utvärdering av resultaten anknäyer han till Österbergs tanke om en stor social och ekonomisk spännvidd bland bönderna och hävdar, att man dessutom har att räkna med en icke obetydlig landlös underklass i agrarsamhället vid denna tid, särskilt i södra och mellersta Sverige. Som en grundläggande orsak till fattigdomen anger Lundkvist skattesystemet och det ökade skattetrycket i början av 1600-talet, inför Sveriges inträde bland stormakterna på den internationella arenan.³³

Liksom i fråga om rannsakningsmaterialet som källa till migrationen, kan man naturligtvis diskutera vad ett beskattningsmaterial egentligen säger om socialhistoriska realiteter. Det kan finnas andra skäl till beteckningen ”fattig” i samband med en extraskatteuppbörd, än att man mera normalt tillhört skiktet jordlös underklass. Ändå säger otvivelaktigt raden av ”utfattiga” eller ”utfattiga gamla” någonting väsentligt om den sociala stratifieringen i samhället.

Det intressanta med det antydda forskningsläget är inte endast, att det naggar bilden av det harmoniska och jämlika bondesamhället i kanten alltmer även för tiden *före* 1700- och 1800-talen, något som förenar modern svensk forskning med den brittiska. Det tankeväckande är dessutom, att forskare med olika utgångspunkter och förankring i skilda slag av material ändå kommit att hamna ganska nära varandra i synen på de mekanismer, som *leder fram* till en ökad socio-ekonomisk differentiering. Det är produktionsökning, befolkningsexpansion och marknadspenetration samt ibland ett ålderdomligt skattesystem, som genomgående plockas fram som avgörande faktorer. Utsträcker man resone-mangen ytterligare i tid, har man i forskningen omvänt hävdad, att en period av befolkningsnedgång som senmedeltiden medfört en utjämning av de sociala skillnaderna. Smärre bondehushåll slogs ut totalt, medan å andra sidan de egendomslösa i vissa regioner fick jord, därför att det fanns tillgång till ödelagd sådan.³⁴

Mot denna bakgrund synes man kunna dra två viktiga slutsatser:

1. Det är möjligt att den socio-ekonomiska skiktningen *inom* bondeklassen varierat avsevärt i tid och rum även inom ramen för det förindustriella samhället, beroende på bl a graden av befolkningstillväxt, inslag av marknadsekonomi och utfall av skattesystemet.
2. Ett ökande stratum av egendomslösa bör även *det* ha varit möjligt under vissa tider *före* slutet av 1700-talet och 1800-talet. Å andra sidan är det tänkbart att denna form av stratifiering först har blivit drastiskt märkbar i ett läge, då tillgången på jord till rimligt pris minskat.

Man bör framhäva, att en ökad agrar produktion eller ökande befolkning rimligen endast leder till större ojämlikhet bland bönderna, under förutsättning

att produktions- eller befolkningsökningen inte fördelar sig jämnt över de existerande jordbruken. Detta är i och för sig trivialt. Men det förskjuter intresset på ett väsentligt sätt mot de förhållanden som i så fall medverkat till att göra fördelningen ojämn. Det är i den tankekedjan som frågan om skattesystemet blir central, liksom möjligheterna till binärningar och närheten till uppodlingsbar jord eller marknadscentra. Det är t ex inte självklart att en befolkningsminskning under senmedeltiden överallt lett till en utjämning i bondesamhället. I vissa regioner kan ett övergivande av jordbruksenheter tvärtom ha medfört en ökande differentiering, genom att mer välbeställda grannar förmått att exploatera den övergivna jorden och på det sättet utökat sitt jordinnehav och sin produktion. I andra regioner däremot kan övergiven jord ha förblivit outnyttjad länge, därför att avståndet mellan grannar varit alltför stort för att tillåta en ekonomisk och arbetsmässig symbios. I så fall har resultatet sannolikt blivit en viss ökad likhet bland de resterande bönderna, sedan de sämsta enheterna slagits ut fullständigt.³⁵

Med andra ord är det knappast möjligt att lansera *antingen* befolkningsökning *eller* produktionsökning *eller* kommersialisering som enda förklaring till en tilltagande socio-ekonomisk stratifiering. Man måste laborera med kombinationer, som tar hänsyn till perioders och regioners särdrag också administrativt och skattetekniskt, geografiskt och ekologiskt.

Mot denna bakgrund bör de redovisade resultaten om bondesamhällets differentiering redan *före* 1700-talet tills vidare betraktas som intressanta delresultat. Tolkningarna av kausalsammanhanget får ses som preliminära generaliseringar. Ändå ger de ett utgångsläge för forskningen, som förefaller fruktbart. Sammantagna indicerar resultaten en relativt stor rörlighet och tydliga socio-ekonomiska skillnader i lokalsamhället i mellersta Sverige i början av 1600-talet. Dessa slutsatser bör, om ock dragna med viss försiktighet, kunna ge incitament till ny belysning också av andra faktorer, så att bilden av organisation, socialt liv och normer i den tidens bondesamhälle så småningom klarnar. Påfallande är nämligen hur en internationell utblick aktualiserar kombinationer som än så länge i hög grad saknas i det svenska forskningsläget. För Wrightson-Levine är t ex den kulturella polariseringen redan under 1500-talet och i början av 1600-talet lika väsentlig som den ekonomiska, och de två dimensionerna skall förstås parallellt och i ett sammanhang. För en rad engelska kännare av medeltidens och 1500-talets samhälle spelar mängden av jordtransaktioner och graden av familjekontinuitet i samband med dem en stor roll i analysen av sociala nätverk och av maktrelationer i lokalsamfundet. Brott och straff har man i England försökt analysera utifrån en uppsättning variabler, som fångar både tidsanda, rättshistoriska aspekter och den socialhistoriska utvecklingen just i termer av jämlikhet-polarisering, såväl ekonomiskt som kulturellt. Mycket av detta lyser ännu med sin frånvaro i modern historisk forskning i vårt land och gör hittillsvarande generaliseringar om hurudant det "gamla bondesamhället" var – eller *icke* var – ganska bräckliga.

Nu har – inte oväntat – vissa av de historiografiska skillnaderna sin mycket

enkla och ofrånkomliga förklaring i olikheter vad gäller källmaterial. Familjerekonstruktioner kan i viss utsträckning göras i England, innan det är möjligt för svensk del. Inte minst väsentligt är det, att ett relativt kontinuerligt domstolsmaterial är bevarat från somliga gods och församlingar i England så långt tillbaka i tiden som medeltiden och 1500-talet. I Sverige är situationen vanligtvis mer komplicerad. Men det *finns* trots allt några möjligheter i fråga om domböcker redan från 1500-talets senare hälft, och från 1600-talet ökar chanserna avsevärt. Vad får man då veta genom detta material om förekomsten av en tidig jordmarknad i det svenska lokalsamhället? Vilka beteenden utsattes för repression i den tidens bondesamhälle – och vilken art av repression gällde det? Vem angav och vem angavs? Pådyvlades allmogon ett normsystem uppifrån och utifrån, som de aktivt eller passivt försökte sabotera? Eller fungerade rättspraxis inom ramen för ett av människorna internaliserat värdesystem? Accepterades detta i så fall av samtliga strata av befolkningen? I vilken utsträckning kan svaren på sådana frågor sökas i linje med den socio-ekonomiska verklighet, med migration och materiella olikheter, som vi tidigare diskuterat? Finns det några samband?

IV

Det svenska domboksmaterialet flyter inte särskilt rikligt före 1600-talet. Ofta återfinner vi endast s k saköreslängder i anslutning till 1500-talets kamerala handlingar, och de lakoniska upplysningarna gäller då uteslutande bötesbelopp och brottsrubricering. Framför allt från Uppland finns emellertid några regelrätta domböcker bevarade också från 1500-talets senare hälft. I ett par lyckliga fall kan man t o m tala om *sviter* av rättegångsmaterial. Detta gäller t ex Långhundra härad, med domböcker från perioden 1545–1570 och därefter åter ett tiotal år fr o m 1579. Går vi en bit in på 1600-talet, finner vi en sammanhängande räkka av handlingar från Vendels härad 1615–1645.³⁶

Domböckerna har hittills använts föga och osystematiskt i historisk forskning, om man undantar de stora undersökningarna av häxprocesserna.³⁷ I den mån de utgivits, har editionerna visserligen ofta åtföljts av initierade kommentarer. Men dessa har huvudsakligen tagit formen av en exemplifiering av olika rättsfall och straff. På motsvarande sätt har forskare som Arthur Thomson och Sven Kjällerström använt domböcker närmast för att illustrera vissa moment i sina analyser, som i övrigt haft råds- och riksdagsmaterial, stadgor, lagar, prejudikatsamlingar och liknande som stomme.³⁸

Vad som med andra ord saknas än så länge i stor utsträckning är systematisk analys av domböcker insatt i en socialhistorisk tolkningsram. Det är i och för sig inte svårt att finna orsaker till förhållandet. Domböckerna utgör arbetstekniskt sett ett mycket svårforcerat källmaterial. Dessutom behöver de ofta länkas till ytterligare arbetskrävande källor av typen kyrkboksmaterial för att kunna ge svar på viktiga socialhistoriska frågor. Det är därför begripligt, att historiker

länge nöjt sig med att använda materialet för i huvudsak impressionistiska slutsatser – eller har överlåtit det åt rätthistorikerna.

De båda nämnda sviterna av domböcker, från Långhundra respektive Vendel, kan emellertid användas som underlag för vissa intressanta slutsatser av rent kvantitativ art. En faktor av betydelse för utvärderingen av bondesamhället, som aktualiserats bl a utifrån den brittiska forskningen, är *frekvensen av jordtransaktioner*. Närmast är det försäljningar och köp av jord, som tilldrar sig intresset, eftersom de kan antyda rörlighet och brist på kontinuitet i de sociala nätverken. Byten och skiften i samband med arv får däremot ses som mer normala inslag i agrarsamhället.

Vad som också diskuterats i det föregående, är åtal och straff i frågor som har med ordning och grundläggande mänskliga värdesystem att göra. Redan en snabb blick i domböckerna ger vid handen, att det finns en typ av brott som mer än andra lämpar sig också för mätning och som berör det dagliga livets realiteter och mentaliteter. Det gäller sedesbrotten *hor* (enkelt hor=sexuell förbindelse mellan personer, av vilka den ena var gift; dubbelt hor=sexuell förbindelse mellan två personer, gifta på var sitt håll), *mökränkning* (att en ogift man hade sexuell förbindelse med kvinna som antogs vara jungfru) samt *lägersmål* eller *lönskaläge* (sexuell förbindelse mellan ogifta personer).

Tabell 1 redovisar resultaten av en första, summarisk kvantifiering av domböckerna. Excerperingsperioderna omfattar i båda fallen ca 30 år och är i den bemärkelsen jämförbara.

Tabell 1. Jordtransaktioner och sedesbrott i två uppländska häradar 1545–1645.

	Långhundra 1545– 1570, 1579–1584	Vendel 1615–1645
A. Antal jordegendomar köpta, sålda eller uppbyggda till försäljning	44	58
B. Besträffade sedesbrott:		
Hor	15	8
Mökränkning	10	25
Lönskaläge	5	13
Summa sedesbrott:	30	46

Källa: Uppländska domböcker I, V, VII, utg. N. Edling och N. Edling – O. Svenonius. (1925, 1941, 1946).

En första iakttagelse är, att såväl de relevanta jordtransaktionerna som sedesbrotten varit *flera* i Vendels häradss domsaga än i Långhundra häradss domsaga under 1500-talet. Som uttryck för en förändring i tid står naturligtvis resultatet på mycket bräcklig grund, så länge det inte relateras också till domsagornas storlek – eller annorlunda uttryckt till den tänkbara mängden jordegendomar ute på marknaden, respektive till den

potentiella populationen brottslingar, förledda eller offer. En kontroll av dessa omständigheter kan endast ske i grova drag. Befolkningsuppgifter saknas från en så tidig period, och rekonstruktioner är knappast meningsfulla i detta sammanhang. Också en precis kunskap om den samlade, utnyttjade arealen skulle förutsätta hypotetiska och retrospektiva slutsatser. Däremot kan man relativt lätt plocka fram uppgifter om antalet bebyggelseenheter, hemman och torp, i de båda domsagorna. Bebyggelsens omfattning torde kunna användas som ett approximativt mått på jordareal och befolkning – för det syfte som är aktuellt här. Ser vi då på de aktuella domsagorna, visar det sig att Långhundra under 1500-talet varit avsevärt större än Vendel under 1600-talet.³⁹ *Trots detta* har alltså köpen av jord och uppbud till försäljning varit färre i Långhundra, och likaså summan av bestraffade sedlighetsbrott. Med andra ord stärks intrycket av en ökad omsättning på jordmarknaden och av ett tilltagande beivrande av sedesbrott ett stycke in på 1600-talet. Till saken hör dessutom, att jordtransaktionerna i Vendel i nära hälften av fallen gällt hemman, medan materialet från Långhundra endast i fem fall klart omtalar hemman och i övrigt innefattar jordlotter av varierande storlek.

Resultatet är intressant av flera skäl, även i förhållande till den presenterade brittiska forskningen. Det måste emellertid först kommenteras och fördjupas ytterligare. Vilka har de närmare omständigheterna varit i samband med jordöverföringarna och vid rättsprocesserna?

En viktig delfråga är, i vilken utsträckning jorden gått ur kärnfamiljens och/eller släktens ägo. Som så ofta, blir den betydelsefulla frågan tyvärr samtidigt den svåra. Vanligtvis framgår det nämligen inte genom domböckerna, i vilken relation köpare och säljare stått till varandra. Namnskicket med vanliga förnamn (Lasse, Mats, Nils, Per osv) och patronymikon ger som regel inte heller någon ledning. Särskilt gäller detta materialet för Långhundra. I domböckerna från Vendel kan det någon gång konstateras, att transaktionerna försiggår inom släkten.⁴⁰ Omvänt framgår det i ett par fall att hemman köpts och sålts mellan personer, som uppenbarligen inte varit släkt. Den 24 september 1616 sålde t ex Nils Höös i Klärengie sitt hemman Kisberga till Lasse Olofsson. Hemmanet hade Nils tidigare köpt ”av oskylle”. Om köp ur ”oskylle mäns händer” talas det även den 8 maj 1637 och den 8 nov 1637.⁴¹ Vid ett par andra tillfällen är det fråga om transaktioner mellan en bonde och den person, som han pantsatt sitt hemman hos.⁴² Sannolikt har även dessa köp ägt rum mellan icke befryndade män. Vad man kan säga är följaktligen, att det bevisligen förekommit att gårdar avyttrats ur släkten i Vendel på 1600-talet. Men det finns också belägg för köp mellan släktingar. Och i majoriteten fall vet vi ingenting om kontrahenternas inbördes förhållande, annat än att det inte gällt enkla far- och sonrelationer.

Vad säger oss då den varierande frekvensen av sedlighetsbrott i sin tur? Vad som först och främst måste betonas är, att den kvantitativa skillnaden inte primärt kan tolkas i termer av ökande lösaktighet. Istället gäller det att framför allt diskutera den sociala kontrollen och samhällets system av repressalier. Det

finns då en fundamental förändring att uppmärksamma mellan Långhundra 1545 och Vendel 1615. I det förstnämnda läget fungerade den medeltida landslagen som rättslig norm, utökad med Upplandslagens kyrkobalk från 1296. Dessa bestämmelser medförde under 1500-talet i allmänhet bötesstraff för gift man eller kvinna vid otrohet. På motsvarande sätt förekom böter av varierande storlek vid övriga sedesbrott.⁴³ I och med reformationen väcktes allt livligare resonemang om att brott mot de tio budorden var brott mot Guds lag. Därmed följde dock inte automatiskt och omedelbart också en straffpåföljd i Gamla Testamentets anda. Men under 1500-talets lopp och speciellt under Johan III och Karl IX kan man verkligen skönja en skärpning i inställningen till sedlighetsbrotten. Erik XIV:s patent i högmålssaker 1563 återopade Guds lag och talade om att uppenbart hor inte borde försonas med böter. Enligt Johan III:s ordinantia 1577–78 skulle t ex upprepat enkelt hor kunna få döden till följd. Framför allt är appendixet till 1608 års edition av landslagen väsentligt i utvecklingen. Straffbestämmelserna anslöt här till Mose lag, och hovrätterna inskräppte fr o m 1614 domarnas skyldigheter att tillämpa 1608 års appendix inte minst i fråga om horsbrott. Detta innebar *dels* betydande böter vid mökränkning och lönskaläge, *dels* hot om dödsstraff inte endast vid dubbelt hor, utan även vid enkelt hor, särskilt om gärningen upprepats och/eller ägt rum mellan personer som varit besläktade med varandra på vissa sätt då brottet också kunde rubriceras som kätteri. Konungen hade dock benådningsrätt.⁴⁴

Nu kan ju lagstadgor vara en sak, och faktisk rättslig praxis en annan. Den naturliga följdfrågan blir därför, i vilken utsträckning hårda bötesstraff, respektive dödsstraff, verkligen utdömts vid häradsrätterna/hovrätterna och t o m gått i uppfyllelse? Man kommer här in på ett problemkomplex, som ännu inte synes vara tillräckligt utforskat för att tillåta svepande omdömen. Vissa resultat föreligger icke desto mindre. Inom rätts- och kyrkohistorisk forskning har man dragit fram exempel på att dödsstraff för hor faktiskt verkställts.⁴⁵ Men den allmänna uppfattningen tycks vara, att Kungl Maj:t ofta använt sin benådningsrätt under större delen av 1600-talet. Sven Kjällerström framhåller, att den juridiskt intresserade samtiden kunde sammanfatta praxis mellan 1614 och 1680-talet så, att underrätterna som regel dömde till döden i fall av enfalt hor, medan konungen i stor utsträckning benådade.⁴⁶ Det måste emellertid understrykas att benådning trots allt inte skedde automatiskt och att människor därför kunde vara tvungna att leva under fruktan för sina liv, medan saken fördes upp till avgörande på högre ort.

Det som domböckerna från Långhundra och Vendel har att berätta rörande sedlighetsbrott skall ses mot denna bakgrund. Möjligen med undantag för excerperingsperiodens senare år (efter 1563 års patent och 1577–78 års ordinantia), bör materialet från Långhundra avspegla en tid, då även grövre moralbrott vanligtvis bestraffades med böter. Materialet från Vendel däremot ligger kronologiskt efter 1608 års appendix.

Ser vi mera i detalj på de rättsfall, som det här rör, framträder också vissa skillnader i straffen mellan de båda perioderna. Så har *mökränkning* i Vendel

1615–1645 normalt haft till konsekvens, att mannen fått betala 40 marks böter och kvinnan ofta 20 mark.⁴⁷ Det var höga belopp – få brott bötfälldes hårdare. Endast undantagsvis slapp mannen undan med mindre än 40 mark, så som skedde med Anders Olsson i Smeby som ”konan äkta vill” och därför endast behöver lämna 20 mark, liksom ”konan Karin” fått nedsättning till 10 mark.⁴⁸ En annan gång, då mannens skyldighet stannat vid 20 mark, förefaller orsaken snarare stå att finna i den kränkta partens brist på social status: Per, Jöns son i Smultrongället, hade belägrat Kristin, Per Hanssons i Lillenen ”oäkta dotter”.⁴⁹

Straffen för mökränkning i Långhundra under 1500-talet synes ha varit jämförelsevis något mer varierande. Belopp på 40 mark förekommer även här i flera fall,⁵⁰ men det verkar som om männen också kunnat slippa undan med lägre belopp utan speciella förmildrande omständigheter.⁵¹

Sedlighetsbrott som rubricerats som *lagersmål*, i sin tur, har i Långhundra under 1500-talet inte någon gång bestraffats med mer än 3 mark i böter, ibland klart mindre. I Vendel figurerar däremot under 1600-talet ofta straff på 20 mark.⁵²

En viss skärpning i straffpraxis mellan mitten av 1500-talet och mitten av 1600-talet synes alltså skymta redan vad gäller de lindrigare sedlighetsbrotten. Mest signifikant är dock skillnaden i tid i fråga om horsbrotten. I materialet från Långhundra har det normala varit att såväl man som kvinna ålagts böter på 40 mark vid hor.⁵³ Endast i ett fall har saken komplicerats genom att det också förelegat släktskap (Lasse i Hielmista har belägrat sin hustrus farsystems-sons dotter), och den hänskjuts då till biskopen.⁵⁴ I Vendel 1615–1645 har däremot böterna i tre fall uppgått till så mycket som 80 daler för mannen och 40 för kvinnan, och då har ändå förmildrande omständigheter dragits fram i det ena fallet: ”Lasse Larsson en tjänstedräng hade gjort hor med Karin Simons dotter i Yttir. Då berättade goda män samt vällärd h. Peder Pauli Kyrkoherde i Väsland att hans hustru hade uti många år legat på säng, och varit föga annat än död kropp och är detta skett 4 veckor förrän hon blev död.”⁵⁵ För resterande fem horsbrott har båda kontrahenterna dömts till döden, trots att en av dem varit ogift, att otillåten skyldskap inte förelegat och att ingenting anges om upprepat hor.⁵⁶ Därutöver har dödsstraff utdömts i ett fall av ”belandelse” mellan två ogifta, som var kusiner på mannens mors sida.⁵⁷

Nu har antalet beivrade äktenskapsbrott varit färre i Vendel än i Långhundra. Misstanken kunde därmed ligga nära att de strängare strafföreskrifterna under 1600-talet avskräckt folk från synden eller – kanske mer troligt – från att dra saken inför offentligheten. Men om vi utgår från *summan* av bestraffade sedlighetsbrott och dessutom beaktar det faktum att Långhundra domsaga varit betydligt större än Vendels, blir den relevanta iakttagelsen ändå det *stora* antalet fall i Vendel. Det är svårt att frigöra sig från intrycket att Vendel på 1600-talet uppvisat inte endast en livligare jordmarknad än Långhundra under 1500-talet, utan också en större aktivitet för att hålla efter personer som gjort sig skyldiga till sexuella förseelser av olika slag.

Naturligtvis kan ett ökat antal åtal i brottsmål vid häradsrätterna främst bero på en tilltagande effektivitet hos den lokala administrationens tjänstemän. Dessa fungerade emellertid knappast i ett lufttomt rum. Häradsrätterna bestod under den aktuella perioden av häradshövding, som inte alltid var närvarande, av lagläsare och av den bland häradets bönder valda nämnden. Åklagarsysslan sköttes i vissa fall uppenbarligen av länsmannen, i andra fall av allt att döma av personer ur menigheten. I socknarna förväntades ordning och tukt bli övervakad av bl a kyrkans sexmän, dvs böndernas representanter i kyrkoförvaltningen. Allt som allt torde rättsskipningen i processens samtliga led – för att *uppdaga* brotten, för att föra till *åtal*, för att *vitna* och slutligen för att *utreda* skuldfrågan och *döma* – ha varit beroende av stöd och deltagande från åtminstone delar av bondebefolkningen på ort och ställe. Det förefaller mindre troligt att en så omfattande och hård bestraffning av sedlighetsbrott skulle ske, om inte den uppfattning om rätt och fel, som legat bakom straffen, delats av många i lokalsamhället. Anlägger man detta synsätt, behöver man inte heller förklara bort den omständigheten att bondeståndet i riksdagen lämnat stöd åt prästerna i deras plädering för Mose lag, så som tidigare skett i forskningen.⁵⁸ Lokalsamhällets etablissemang, antingen det befann sig *i* eller *nedanför* predikstolen, höll äktenskapet i helgd samt fruktade osedlighet, oäkta barn, uppslitande arvstvister och behövande personer, som kunde ligga menigheten till last.

Den här föreslagna tolkningen får stöd av de fylligare uppgifter om rättsfallen, som någon gång framkommer i materialet. Visserligen står det oftast inte klart, hur en anklagelse om sedesbrott lanserats. I de allvarigare horsbrotten med döden som tänkbar konsekvens händer det att ”befallningsmannen” framträtt inför tinget som åklagare. Men bakgrunden till målet har uppenbarligen varit att den otillåtna samvaron lett till att kvinnan väntat eller fått barn.⁵⁹ Det är mycket möjligt att det ofta varit graviditet som avslöjat även mökränkningar och lönskaläge, trots att detta sällan expliceras i de knapphändiga protokollen. Under alla omständigheter får man förutsätta att ryktet om otrohet eller andra förbjudna sexuella förbindelser först uppstått genom att någon i de inblandades närhet gjort sina iakttagelser och/eller anförtröts sanningen. I ett dramatiskt fall döms en gift man till döden för hor, anklagad därför att kvinnan i fråga under svår sjukdom erkänt sitt felsteg inför ”några ärliga män” som därefter fört saken vidare. (När hon senare tillfrisknade, tog hon emellertid under många tårar tillbaka sin anklagelse.)⁶⁰ Om de som fått vetskap tigit, låtit ryktet gå eller själva tagit ansvaret för att föra kunskapen inför rätten, bör – vid sidan av individuell benägenhet för tystlåtenhet respektive lösmynthet – ha berott bl a på i vilken utsträckning de ansett att förseelsen borde bli känd, andra till varnagel, eller velat åstadkomma någonting nyttigt för samhället eller de inblandade genom att göra rättsak. Åtskilliga beivrade lägersmål (alternativt mökränkning, även om denna rubricering inte används i vissa fall) synes ha drivit fram äktenskap. Möjligen var det just detta som var meningen med åtalet, både ur den syndande kvinnans och lokalsam-

hallets synvinkel. Risken att mannen smet ifrån sitt ansvar och sitt löfte förelåg tydligt, att döma av enstaka kärva formuleringar i protokollen.

1625 12 dec. "Olof Persson Junkarens tjänare på Kättslinge hade belägrat en piga Karin i Karby. Vart sak 20 mr, medan han lovade äkta henne."

(Uppl. domb. I, sid 56)

1626 1 dec. "Uppsteg för rätten arrendatorn och anklagade Anders Pedersson skomakare i Huseby, för det han för några år sedan hade haft lägersmål med en piga, vilken han då inför rätten lovade äktenskap, var därför saker till 20 mr. Sedan någon tid därefter övergav han henne, och ville inte ha henne till äkta, utan tog sig en annan, vart därför också nu saker till 20 mr."

(Uppl. domb. I, sid 60)

1626 1 dec. "Fördes för rätten Hans Jönsson, Hans Larssons dräng i Östra Ekeby, vilken hade lägrat en piga hos be:te Hans Larsson benämnd Karin Nilsdotter född uti Västra Ekeby i Vendel socken, och han nu här inför rätten bekände att han ville hava henne till äkta vilket ock hans husbonde be:te Hans Larsson vittnade, vart därför saker till 20 mr."

(Uppl. domb. I, sid 62)

1626 1 dec. "Ån fördes för rätten Nils Eriksson legodräng vid Örby gård vilken hade lägrat en piga tjänandes där vid Örby benämnd Malin. Då tillspordes be:te Nils om han vill hava henne till äkta, det han strax jakade såsom ock pigan med, därför vart avsagt att om han äktar be:te Malin som han utlovat haver skulle han giva 20 mr. Men om han efter övergiver henne, skulle han vara saker till 40 mr."

(Uppl. domb. I, sid 62)

Om lokalsamfundets bönder haft intresse av att förhindra illegitima barn och befrämja stabil familjebildning bland häradets ogifta personer, bör det sedan vara oro för upplösning av en gång påbörjade relationer som legat bakom inställningen till äktenskapsbrotten. Man får känslan av att människorna upplevt de värdemässiga fundamenten för sitt dagliga liv som starkt hotade, när de bidrog till att dra horsbrott inför rätta även med risk för att de åklagade fick dödsstraff eller, om de benådades, i varje fall högst kännbara böter.

Ser vi grundligare på de personer som blivit åtalade och dömda för sedlighetsbrott, framtonar en ganska klar social bild. Visserligen har bönder varit delaktiga i horsbrott, men den andra parten synes vanligen ha varit en ogift piga, någon gång i tjänst på bondens egen gård.⁶¹ Anklagelserna för mökränkning eller lönskaläge har nästan alltid riktats mot bondsöner, drängar eller soldater, medan kvinnor i sammanhanget varit pigor eller knektänkor.⁶² Pigor och drängar är vad man ur demografisk-statistisk synpunkt borde kunna vänta sig. Knektar och knektänkor är kanske mer värda att notera. Soldatänkorna framstår över huvud taget som en utsatt grupp, ofta i uppenbara svårigheter även fränsett anklagelsen för sedlighetsbrott. Ett exempel får illustrera denna typ av öden, i skuggan av den svenska stormaktsdrömmen:

1639 13 sept. "Morten Eriksson i Brunby hade belägrat h. Karin Larsdotter, Salig Bengt Erikssons en knekts efterleverska och rätt henne med barn, vart Morten sak 40 mr. /—/ Men h. Karin är utfattig, och äger intet utan hon måste tigga både sig och sina ålderstigna föräldrar till föda och uppehälle (emedan de icke förmå komma så vitt själva att tigga) vart henne denna sak på H. K:s nådiga brev förskonad."

(Uppl. domb I, sid 154)

Att kvinnan, som här, sluppit att betala sina böter, får ses som undantag och som uttryck för en pragmatisk bedömning från häradsrättens sida: man trodde inte att hon förmådde gälda sin skuld. Ingenting tyder annars på att kvinnan generellt ansetts mindre ansvarig än mannen för sin moraliska förbrytelse. I horsbrott döms både den gifte mannen och den ogifta kvinnan till döden. I samband med mökränkning får även kvinnan ofta erlægga bot, om också mindre än mannen.

Att, som antytts, oron för utomäktenskapliga födselar varit påtaglig – såväl hos den potentiella barnaföderskan som bland befolkningen i övrigt – skymtar i ett par fall. Kvinnornas ängslan har antagits vara så uttalad, att den kunnat leda till barnamord. Den 31 maj 1639 stod ”en kona Elisabet” inför rätta därför att hon låtit sig besovas av en ung dräng, blivit havande och ertappats av andra kvinnor då hon efter födseln i skogen kvävt barnet med mossor. Hon erkände och dömdes till bålet. Den 9 oktober 1633 förklarades en annan kvinna fri från beskyllningen att ha mördat sitt barn. Hon vidgick ”allenast detta att hon hade allenast en resa låtit sig besova av en knekt: dock icke därav havande blivit, det ock hennes matfader och matmoder bevittnade.” Hon fick böta 20 mark för sitt samlag med knekten, men samtidigt utfäste rätten vite på 40 mark för den som i fortsättningen smutskastade henne för barnamord.⁶³

Allmänt sett får man intrycket, att bönder och bondhustrur velat upprätthålla familjens helgd och sedlighet inför hotet om omoral och illegitimitet från drängar, pigor och i viss mån avvikande grupper i samhället, som knektar och deras änkor.

Sammanfattningsvis indicerar jämförelsen mellan Långhundra under en trettiårsperiod från 1545 och Vendel under en lika lång period från 1615 dels att aktiviteten på jordmarknaden ökat, dels att sammanlagt flera sedlighetsbrott beivrats under 1600-talet. Samtidigt skärptes domarna i flera fall. Resultaten skall länkas till de socialhistoriska aspekter, som diskuterats i tidigare avsnitt. Greppet är visserligen inte alldeles tillfredsställande från bevissynpunkt, eftersom de bakomliggande analyserna omfattat olika områden i Sverige. Ändå vill jag våga en tentativ tolkning. Den inkluderar både tecken på ökad rörlighet i bondesamhället i början av 1600-talet, på betydande ekonomiska skillnader och en tilltagande grupp fattiga, och den ökade frekvensen av jordtransaktioner och beivrade sedlighetsbrott. Det man då ser är ett samhälle med latent sprängkraft, där integrerande och desintegrerande krafter står emot varandra.

Pigor och drängar flyttar runt alltmer och hamnar lättare utanför lokalsamhällets normsystem. Knektar skrivs ut och lämnar landet för att kanske aldrig återvända. Kvar i hemlandet blir fattiga knektänkor och eventuellt faderslösa barn. Eller också återvänder soldaterna – med nya intryck från andra miljöer och fränare attityder till det etablerade bondesamhället hemma? Kontinuiteten på gårdarna tenderar att minska, och mera jord säljs. Risker finns för en socio-ekonomisk och kulturell polarisering, som stör lokalsamhällets lugna rutiner, rubbar beteenden i en gemensam mentalitets anda. På dessa störande

utmaningar svarar bondesamhällets etablissemang ängsligt med försök att ånyo och strängare inskräpa de normer, på vilka det traditionella livet baserat sig: familjeloyalitet och -ansvar, laglydighet, ordning och moral.

V

Kombinationen av kritisk litteraturgenomgång och empiriska studier har lett till flera slutsatser, såväl av forskningsstrategisk som sakhistorisk art. Det är motiverat att avslutningsvis försöka dra samman trådarna. Fyra väsentliga reflexioner utkristalliseras:

1. Det förefaller vara på tiden att man även i svensk forskning på ett seriöst sätt förflyttar sig längre tillbaka i tiden än till 1700-talet, när man söker efter tendenser till upplösning av "det traditionella" bondesamhället. Det är inte sagt att man bör göra som Macfarlane och med stora steg raskt vandra bakåt i historien. Att å andra sidan hålla fast vid enbart 1700- och 1800-talen som övergångsperiod i socialt, ekonomiskt och kulturellt avseende är emellertid alltför enkelt. Det gäller att utöka undersökningarna av differentieringen i tid och att hålla möjligheterna öppna för svängningar mellan utjämning respektive ökande klyftor. Det gäller inte minst att fördjupa diskussionen av vilka mekanismer, som *legat bakom* tilltagande socio-ekonomisk polarisering i bondesamhället.
2. Det är nödvändigt att arbeta utifrån en multivariabel föreställning om hur det gamla bondesamhället varit beskaffat, om man vill sätta in också svenska förhållanden i en internationell forskningsdebatt. Inte heller på denna punkt är därmed sagt, att man behöver utgå från just Macfarlanes metod och idealtyp. Som framhållits, kan hans arbetssätt utsättas för kritik. Men det är inte tillräckligt att studera *enbart* demografiska förhållanden eller *enbart* spridningen av materiella resurser – för att verifiera eller falsifiera existensen av ett traditionellt bondesamhälle. Vad som krävs är en sammanvägning av flera dimensioner, där data om migration, familjebildningsmönster och ekonomisk stratifiering förenas med kunskap om arvspraxis, jordförsäljningar samt utformningen av den rättsliga, kulturella och sociala integrationen i samhället.⁶⁴ I *det* perspektivet är ännu mycket ogjort i svensk historisk forskning.
3. Underlaget för den stora syntesen må än så länge saknas. Bl a behöver analyserna av domboksmaterialet mångfaldigas. Ändå provocerar läsningen av Macfarlane redan nu ett par reflexioner i förhållande till befintlig kunskap om det svenska samhället.

Ett angeläget problem i etnologisk och socialhistorisk forskning har varit, i vilken utsträckning slakten fungerat som emotionellt och materiellt skyddsnät för individerna i agrarsamhället och i vilken utsträckning jorden

primärt tillhört släkten. Vad den sistnämnda aspekten beträffar, hävdar Macfarlane som nämnts att individen i England redan under 1200-talet fritt disponerat sitt gods. Sverige uppvisar mera komplicerade förhållanden. Enligt den medeltida landslagen var endast arvejord underkastad bördsrätt. Sådan jord måste därmed erbjudas släkten, innan den kunde säljas till andra. Däremot förfogade individen fritt över den jord, som han själv förvärvat. På motsvarande sätt synes medeltida praxis ha varit att testamentsrätt rätt för lösöre och avlingejord (=förvärvad jord), medan bara 1/10 av arvejorden kunde testamenteras bort till kyrkan utan arvingarnas medgivande. Enligt testamentsstadgan 1686 fick arvejord skänkas bort till fromma ändamål, men liksom tidigare blott i begränsad mån (1/10) och om man inte hade några andra tillgångar. 1734 års lag snarast skärpte bestämmelsen och nämnde ingenting om testamenten till religiösa och ideella syften.⁶⁵ Även om förvärvad jord och lösöre i många fall kanske utgjort den större delen av bönders egendom på 1600- och 1700-talen, har alltså bondesamhället som helhet ålagts vissa restriktioner till förmån för släktens rätt till jorden. I *den* bemärkelsen skulle följaktligen ”det gamla bondesamhällets” mekanismer ha varit mera rådande i Sverige än i England. Hur ofta släktkontinuiteten sedan i praktiken upprätthållits genom generationerna, är en annan sak.

Om släkten utgjort en känslomässig och ekonomisk trygghetsfaktor, är svårare att avgöra. Enligt Börje Hansen skulle släkten som en avgränsad och bestående grupp knappast ha existerat före 1700-talet bland skånska bönder. På grund av dödlighet och frekventa omgiften var hushållen mera präglade av en vi-känsla som uppstått genom grannskap och praktiskt samboende, än genom ett släktmedvetande i modern mening. Först under 1700-talet skulle en familje- och släktideologi ha nått ut bland allmogen, närmast som en följd av lånade livsmönster från borgerskap och präster.⁶⁶ Om man helt djärvt länkar dessa resonemang till Isacsons och Österbergs resultat om den ekonomiska differentieringen, skulle slutsatsen bli följande. 1600-talet framstår då som ”icke-traditionellt” i två avseenden: det har förekommit tydliga materiella klyftor inom bondeklassen, och släktorienteringen har varit liten. Samtidigt har den geografiska rörligheten varit betydande, åtminstone under vissa decennier. 1700-talet däremot skulle – om man vågar generalisera dels Hansens, dels Isacsons synsätt – ha bevitnat en ökad homogenisering bland bönderna, samtidigt som familje- och släktideologin utbredd sig. Paradoxalt nog vore 1700-talet i så fall mer av ett ”traditionellt bondesamhälle”, *trots* den efter hand ökande mängden av egendomslösa, än 1600-talet.

De antydda kopplingarna är naturligtvis än så länge mycket hypotetiska och tjänar närmast till att precisera frågor inför kommande undersökningar. Det empiriska underlaget för Hansens resonemang rörande 1600-talet är begränsat till en socken i Skåne och till 1680- och 1690-talen. Också övriga åberopade undersökningar har sina speciella kronologiska och rumsliga foci. Dessutom tycks de svenska rättsliga omständigheterna tala emot Hansens

slutsatser.⁶⁷ Den inställning som domböckerna från Uppland ger uttryck för vad gäller oäkta barn och familj synes inte heller ge stöd åt uppfattningen om en brist på släkt- och familjekänsla. Är det istället ett samhälle med viss ökad rörlighet och polarisering men just *därför*, i kontrast, en markant släkt- och familjeorientering, som vi har framför oss när vi ser på stormaktstidens agrarsamhälle? Eller måste vi finna andra, mer nyanserade kombinationer?

4. Domböckerna har här använts inte primärt för att leda till rättshistorisk kunskap, utan för att underbygga preliminära tolkningar av social verklighet och mentalitet i 1600-talets lokalsamhälle. Början av århundradet har enligt dessa tolkningar karakteriserats av en motsättning mellan upplösande och integrerande krafter, som lett till en skärpning av lokalsamhällets reaktion i vissa moraliska frågor. Skärpningen analyseras alltså inte som resultat av kyrkans eller de rättslärdas auktoriteternas initiativ, utan den ses i sin tillämpning som en produkt av värderingar som varit internaliserade hos folk i bondesamhället. Även om det rättsliga materialet ofta är motspänstigt för historikern, är det angeläget att det utnyttjas mer i liknande sammanhang. Utan empiriska detaljstudier längs tidsaxeln, är det lätt att falla i någon av de fällor som lurar på mentalitetsforskaren. Man överflyttar den moderna västeuropeiska människans rationella och krassa mentalitet till en äldre tid utan reservationer eller nyanseringar. Eller man hamnar mer eller mindre medvetet i en grov fasmodell för den vanliga människans sätt att se och fungera genom seklerna: med fruktan för helvetet som drivkraft under medeltiden, för överheten – kronan under 1500- och 1600-talen, för fattigdom och fabriksägare under 1700- och 1800-talen? Fasmodeller av detta slag, med sitt ursprung i reella sociala, politiska och ekonomiska makroförändringar, kan vara pedagogiskt suggestiva. Sannolikt inringar de också någonting väsentligt i utvecklingen. Men det är å andra sidan tänkbart att Karlfeldt med sin dikt om lantmannens fem farliga fångat ett mera tidlöst och realistiskt samspel av krafter som styrt livet i det svenska agrarsamhället. Diktens fan står som symbol för religion, vidskepelse eller tro på något över- eller underjordiskt över huvud taget. Flaskan förkroppsligar längtan efter flykt från vardagens slit och bekymmer. Fogden och fjärdingsmannen ger bistra ansikten åt den hotande och krävande överheten. Flickan utgör frestelsen, som i sämsta fall leder till otillåtna förbindelser, moralisk fördömelse och kännbara straff – i bästa fall däremot till kärlek, trygghet och kamratskap i av omgivningen välsignade former. Kanske var den svenske bondens och bonddrängens liv både på 1600-talet och på 1800-talet en ständig kryssning mellan dessa fem farliga f, likt en Odysseus mellan Skylla och Karybdis – men mera ängslig än listig, mera vadmalsgrå än spektakulärt heroisk. Och när han mötte en kvinna, så var hon i alla fall ingen lekande Nausikaa.

NOTER

1. Orvar Löfgren, Historical Perspectives on Scandinavian Peasantries. *Annual Review of Anthropology* 1980.
2. Ø. Østerud, Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia. A Comparative Study of Rural Response to Economic Change (1978).
C. Winberg, Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen (1975).
3. Keith Wrightson – David Levine, Poverty and Piety in an English Village. Terling 1525–1700 (1979).
4. Se t ex Alan Macfarlane (& Sarah Harrison & Charles Jardine), Reconstructing Historical Communities (1977).
5. Se också bl a L. Stone, The Educational Revolution in England 1560–1640. *Past and Present*, 28 (1964), sid 41–80.
6. Margaret Spufford, Contrasting Communities. English Villagers in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (1974), sid 183 ff.
7. D. Cressy, Education and Literacy in London and East Anglia, 1580–1700 (1979).
Metoden att mäta läskunnigheten för denna tidiga period är normalt sett att låta förekomsten av egna namnteckningar ange läs- och skrivkunnighet. I och för sig är detta inte invändningsfritt. Men eventuella reservationer mot detta mått torde i varje fall vara av mindre betydelse för de jämförelser mellan läskunnigheten i olika grupper, som görs här. Det är möjligt att metoden ger en alltför optimistisk bild av läskunnigheten, men missvisningen gäller i så fall rimligen samtliga grupper.
8. T ex Christopher Hill, Reformation to Industrial Revolution: British Economy and Society 1530–1780 (1967). Också
A Macfarlane, The Origins of English Individualism (1978) och där anförd litt.
9. A Macfarlane, The Origins of English Individualism (1978).
10. T ex B. Hindess – P. O. Hirst, Pre-capitalist modes of production (1975). Också för Sveriges del J. Lindegren, Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640 (1980), sid 16 ff, 24.
11. Th. Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies* (1971).
Th. Shanin, The Nature and Logic of the Peasant Economy. *Peasant Studies*, 1:1 (1973).
12. M. Spufford, a. a., sid 58–92.
13. J. A. Raftis, Tenure and Mobility. Studies in the Social History of the Mediaeval English Village (1964), sid 208 ff.
E. B. DeWindt, Land and People in Holywell-cum-Needlingworth (1971), sid 175 ff, 183, 270 ff, 249 f.

14. T ex E. B. DeWindt, a. a., sid 263 ff, 270 ff, 274 f.
15. R. M. Smith, *English Peasant Life-Cycles and Socio-Economic Network: A quantitative geographical case study* (Cambridge Univ. Ph. D. thesis 1974).
16. K. Wrightson – D. Levine är själva inne på detta, se a. a., sid 183 ff.
17. E. Britton, *The Community of the Vill. A Study in the History of the Family and Village Life in Fourteenth-Century England* (1977), sid 59 ff.
18. I Sven Lundkvists undersökning av migrationen i 1610-talets Sverige förekommer i avslutande summeringar vissa tendenser till generaliseringar rörande det förindustriella bondesamhället över huvud taget. S. Lundkvist, *Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige. HT 1974:2*.
19. För kritiska reflexioner rörande bristen på syntetiska arbeten om det förindustriella svenska samhället – arbeten som skulle kombinera demografiska och ekonomiska fakta med en ökad kunskap om social organisation och varierande levnadsvillkor för skilda grupper i samhället – se även Joseph Zitomersky, *Family Residence and Support for the Elderly in pre-industrial Swedish agrarian society*. (manuskript, Lund 1981), sid 20 ff.
20. T ex S. A. Nilsson, *Hemlandet och de stora krigen under Gustaf II Adolfs tid. Saga och sed 1973–74*. D. Gaunt, *Utbildning till statens tjänst. En kollektiv biografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter* (1975). I Elmroth, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900* (1981).
21. T ex B. Odén, *Kronohandel och finanspolitik 1560–1595* (1966).
I Hammarström, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540* (1956).
E. Österberg, *Svensk medeltidsforskning inför 1980-talet. Några reflexioner. (I Projekt och perspektiv 1979.)*
22. T ex L-O Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640* (1972). E. Österberg, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600* (1977). J. Brunius, *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600* (1980).
23. S. Lundkvist, a. a.
24. E. Österberg, *Bofasta och flyttare i äldre vasatidens bondesamhälle. (I Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén* (1975), sid 77 f).
J. Brunius, a. a., sid 146 ff.
25. E. Österberg, *Bofasta och flyttare i äldre vasatidens samhälle*, sid 78 ff. J Brunius, a. a., sid 160 ff. E. Jutikkala, *Geografisk mobilitet i det förindustriella samhället. Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*. (1979). J. Lindegren, a. a., sid 126 f.
26. Bl a L. Herlitz, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden* (1974).
C. Winberg, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (1975). I viss mån samma perspektiv även hos O. Löfgren, a. a. och Ø. Østerud, a. a.
För en diskussion av hur situationen ändrats för äldre personer inom olika strata av bondebefolkningen i och med den ökande socio-ekonomiska polariseringen se J. Zitomersky, a. a. t ex sid 63 ff.
27. Isacsons hypotetiska resultat rörande 1600-talet synes i viss mån strida emot hans egna teoretiska utgångspunkter, enligt vilka feodalherrarna (stat, kyrka, adel) i det längsta lagt beslag på böndernas hela överskott och möjligheterna till investeringar och ökning av produktionen varit små. Det förefaller emellertid troligt, att det i så fall är Isacsons empiriska resultat som är riktiga, medan hans teoretiska utgångspunkt varit något för schematisk. Flera 1500-talsresultat tyder på att bönderna då knappast varit några viljelösa lekbollar i feodal-

- makternas händer. (Text ex E. Österberg, Gränsbygd under krig, 1971, sid 220 ff. samt E. Österberg, Kol. och kriser, 1977, sid 227 ff). Det är också intressant att notera, att Jan Lindegren valt att inte ansluta sig till den variant av den marxistiska teorin om feodalismen, som Isacson synes vara påverkad av. I likhet med text ex den engelska medeltidsforskaren Rodney Hilton hävdar Lindegren, att det feodala produktionsättet inte varit sådant att hela överskottet från böndernas produktion föll i feodalherrarnas händer. Detta kunde helt enkelt inte ske, eftersom bönderna aldrig var någon totalt underkastad klass. (J. Lindegren, a. a., sid 26).
28. E. Österberg, Kolonisation och kriser, sid 251 ff.
 29. E. Österberg, Kolonisation och kriser, sid 266. Även E. Österberg, Förändring och anpassning i det förindustriella bondesamhället. Ett svenskt 1500-talexempel. (I *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. Red. K. Åmark, 1981, sid 116 ff).
 30. M. Isacson, Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län (1979).
 31. O. Lundsjö, Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet (1975). J. Söderberg, Agrarfattigdom i Sydsverige under 1800-talet (1978). Också S. Martinius, Fattigdom på den svenska landsbygden under 1800-talet. *HT* 1975.
 32. S. Lundkvist, Resurser, skattetryck och fattigdom i 1610-talets Sverige. (I *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, 1979).
 33. S. Lundkvist, Resurser, skattetryck. . . , sid 157 ff.
 34. Text ex A. Holmsen, Eidsvoll bygds historie, I-II (1936–50), sid 249 ff. J. Sandnes – H. Salvesen, Ødegårdstid i Norge (1978), sid 90.
 35. Se diskussionen hos E. Österberg i S. Gissel – E. Jutikkala – E. Österberg – J. Sandnes – B. Teitsson, *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600* (1981), sid 225 f.
 36. Uppländska domböcker I, V, VII, utg N. Edling (I, V) och N. Edling – O. Svenonius (VII). Upps. 1925, 1941, 1946.
 37. Se B. Ankarloo, Trolldomsprocesser i Sverige (1971).
 38. Text ex S. Kjällerström, Guds och Sveriges lag under reformationstiden (1957). A. Thomson, Barnkvävningen. En rätthistorisk studie (1960), Även Ruben Josefson, Guds lag och Sveriges lag. Studier i den lutherska socialetikens historia (*UUÅ* 1950).
 39. Långhundra härad hade 1572 375 jordebokshemman. (H. Forssell Sverige 1571.) Vendels domsaga har under perioden 1615–1645 i regel endast omfattat Vendels socken, som o. 1615 hade ca 160 jordeboksgårdar. 1635–41 och fr o m 7 dec 1642 har Vendels domsaga omfattat även Björklinge socken, dvs sammanlagt ca 250 jordeboksheter. (*Uppl. handl.*)
 40. *Uppl. domb. I*, sid 25, 1619 19 juni; sid 147, 1639 18 juni; sid 136, 1638 6 okt; sid 53, 1624 7 juni; sid 62, 1626 1 dec; sid 74, 1630 30 jan.
 41. *Uppl. domb. I*, sid 16, 129, 131.
 42. *Uppl. domb. I*, sid 122, 126.
 43. Text *Uppl. domb. VI*, Supplement av N. Edling (1942), sid 28. S. Kjällerström, a. a., sid. 36 ff.
 44. S. Kjällerström, a. a., sid 55 ff, 72, 91 ff. H. Munktell, Mose lag och svensk rättsutveckling. *Lychnos* 1936. J. E. Almquist, Karl IX och den mosaiska rätten. *Lychnos* 1942. G. Inger, Svensk rätthistoria (1980), sid 120 ff.
 45. Text ex S. Kjällerström, a. a., sid 94 f.
 46. S. Kjällerström, a. a., sid 105.
I dubbelt hor straffades de inblandade som regel med döden. A. Thomson, a. a., sid 59.

47. *Uppl. domb. I*, sid 8, 1615 12 dec; sid 15, 1616 24 sept; sid 22, 1618 5 okt; sid 28 1619 8 okt; sid 29 1620 19 febr; sid 56, 1625 12 dec; sid 103, 1633 9 okt.
48. *Uppl. domb. I*, sid 103 1633 9 okt. Liknande också sid 38 1622 8 okt.
49. *Uppl. domb. I*, sid 17 1617 27 jan.
50. *Uppl. domb. V* sid 109, 35, 31.
51. *Uppl. domb. V*, sid 165.
52. *Uppl. domb. I*, t ex sid 103, 1633 9 okt; sid 60, 1626 1 dec.
53. *Uppl. domb. V*, t ex sid 28, 1549 18 mars; sid 31, 1549 12 juni; sid 35, 1549 2 nov; sid 78, 1555 18 febr; sid 86, 1555 12 okt. – Det skall påpekas att N. Edling visat att dödsstraffet aktualiserats också i slutet av 1500-talet i samband med hor i Uppland, i andra häradet är Långhundra. Ofta anges emellertid då en benådning redan på häradsrättsnivå, genom ”många goda mäns bön” eller liknande. Se *Uppl. domb. VI* (1942), sid 28 ff.
54. *Uppl. domb. V*, sid 168.
55. *Uppl. domb. I*, sid 27, 1619 8 okt.
56. *Uppl. domb. I*, sid 66, 1627 18 juni; sid 93 f, 1632 25 okt; sid 130, 1637 8 nov; sid 147, 1639 18 juni; sid 198, 1654 12 aug.
57. *Uppl. domb. I*, sid 93, 1632 25 okt.
58. J. E. Almquist, a. a. sid 14.
59. *Uppl. domb. I*, sid 93 f, 1632 25 okt. Att äktenskapsbrottet lett till barn framgår även sid 130, 1637 8 nov; sid 66, 1627 18 juni; sid 198, 1645 12 aug.
60. *Uppl. domb. I*, sid 147, 165, 1639 18 juni och 1640 4 juli.
61. T ex *Uppl. domb. I*, sid 130, 1637 8 nov; sid 198, 1645 12 aug.
62. *Uppl. domb. I*, t ex sid 8, 1615 12 dec; sid 15, 1616 24 sept; sid 22, 1618 5 okt; sid 38, 1622 1 dec; sid 79, 1630 30 jan; sid 74, 1630 30 jan; sid 104, 1633 9 okt; sid 150, 1639 18 juni; sid 154, 1639 13 sept; sid 49, 1623 22 sept; sid 79, 1630 25 okt.
63. *Uppl. domb. I*, sid 143, 104.
64. För en något senare period än den här aktuella, fr o m kyrkoboksmaterialet från slutet av 1600-talet, har intressanta synpunkter på temat social kontroll och kulturell integration framförts av B. Odén i Läskunnighet och samhällsförändring. *Forskning och utbildning* 1975. Detsamma gäller Bengt Sandins pågående forskningar om framväxten av det svenska skolväsendet (Historiska institutionen, Lund). En annan pågående undersökning med vissa beröringspunkter till den här presenterade studien är Elisabeth Andréassons analys av informationsspridningen via predikstolarna i det svenska agrarsamhället. (Hist inst Lund).
65. G. Inger, a. a., sid 34, 94, 145.
66. B. Hansen, Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. *RIG* 1976.
67. Liknande kritiska synpunkter på Hansens tes också hos G. Kjellman, Bröllopsgåvan. En etnologisk studie av gåvoekonomi (1979), sid 54 ff.